

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ РАНЬОЇ ІСТОРІЇ СМОЛЕНСЬКА

(До проблеми киево-смоленських відносин IX—XIII ст.)

Ю. Г. Писаренко

Долі Києва і Смоленська були тісно пов'язані протягом історії Русі до монгольського часу. Розміщення обох міст на р. Дніпро зумовлювало у той період їх тісні економічні стосунки, що сприяли процвітанню. Тому на сторінках руських літописів простежується прагнення князів Києва і Смоленська до взаємного миру. Крім того, стабільність у відносинах двох центрів, що контролювали головну водну магістраль Русі майже на всьому її протязі, звичайно, була важливою як для внутрішнього життя країни, так і для її міжнародних контактів. Отже, зв'язки між Києвом і Смоленськом можуть розглядатись як один з факторів, завдяки яким підтримувалась цілісність Давньоруської держави¹. Цим пояснюється і науковий інтерес проблеми.

Вже при розгляді того, як відбувалося встановлення відносин між двома наддніпрянськими містами, постає ряд питань, котрі насамперед стосуються ранньої історії Смоленська, але, через відзначений його зв'язок з Києвом по Дніпру, торкаються як історії Києва, так і дніпровської артерії, що їх поєднувала.

Серед цих питань: визначення місцезрозташування найдавнішого Смоленська; початкова дата його існування; роль у виникненні міста шляху, названого в історіографії шляхом «з Варяг у Греки»; питання етнічної історії раннього Смоленська; його місце у політиці кийвських князів. Це далеко не повне коло проблем, які, через бідність джерельної бази, не можна вирішити однозначно.

Розглянемо одне з головних питань — про локалізацію населеного пункту, який, за джерелами, вже у IX—X ст. називався Смоленськом.

Твір Костянтина Багрянородного «Про управління імперією» свідчить про існування Смоленська (фортеця Мілініска) в середині X ст.² Дещо раніше, під 882 р. (іноді — 881), руські літописи фіксують прихід до Смоленська князя Олега³. Разом з тим, в літературі неодноразово підкреслювалося, що на території сучасного Смоленська, насамперед на ділянці Соборної гори, культурні шари, що датувалися б раніше XI ст., археологам не відомі. Відсутні тут і сліди курганів⁴.

З цього більшістю дослідників робиться висновок, що у IX—X ст. населений пункт з такою назвою існував на іншому місці. В сучасній науці переважає думка, яка пов'язує місцезнаходження найдавішого Смоленська із грандіозним Гньоздовським комплексом археологічних пам'яток, що одержав назву від с. Гньоздово, розташованого в 10 км на захід від сучасного Смоленська⁵.

¹ Особлива взаємозалежність Києва і Смоленська, як наслідок їх географічного положення, у різні часи зазначалась в літературі. Солов'єв С. М. Сочинения.— М., 1988.— Кн. 1.— С. 67; Толочко П. П. Древняя Русь (Очерки социально-политической истории).— К., 1987.— С. 130—131, 243.

² Константин Багрянородный. Об управлении империей // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.— М., 1982.— С. 272.

³ ПВЛ.— М.— Л., 1950.— Ч. 1.— С. 20; Устюжский летописный свод (Архангелогородский летописец).— М.— Л., 1950.— С. 21. Достовірність згадування Устюзького літописця про Смоленськ під 863 р. ставиться автором під сумнів. Писаренко Ю. Г. Писемні джерела про ранній етап киево-смоленських відносин // УІЖ.— 1990.— № 7.— С. 38—41.

⁴ Авдусин Д. А. К вопросу о происхождении Смоленска и его первоначальной топографии // Смоленск. К 1100-летию первого упоминания города в летописи (материалы юбилейной научной конференции).— Смоленск, 1967.— С. 71—72; Алексеев Л. В. О древнем Смоленске // СА.— 1977.— № 1.— С. 84. У Смоленську знайдено тільки поодинокі речі, датовані IX—X ст. Петрухин В. Я., Пушкина Т. А. К предистории древнерусского города // История СССР.— 1979.— № 4.— С. 108.

⁵ Алексеев Л. В. Смоленская земля в IX—XIII вв.— М., 1980.— С. 136.

Цей комплекс знаходиться поблизу Гньоздова, займаючи правий, частково — лівий, береги Дніпра. Основна, правобережна частина включає в себе два городища біля місць впадіння невеличких приток у Дніпро — Центральне на р. Свинка (Свинець) і Ольшанське — на р. Ольші (Ольшанці). До кожного з них примикає селище і великий курганний могильник, що складається з кількох курганних груп. За підрахунками О. М. Лявданського, на початку 20-х років нашого століття увесь Гньоздовський могильник налічував близько 4000 курганів⁶.

Велику роль у становленні точки зору, що Гньоздово є місцем початкового Смоленська, зіграли археологічні дослідження О. М. Лявданського та І. І. Ляпушкіна, які довели, що Гньоздово було не тільки могильником, а й мало синхронні поселення. О. М. Лявданський, зокрема, писав, що посуд з городищ і селищ комплексу такий же, як і посуд з гньоздовських курганів⁷. Роботи І. І. Ляпушкіна 1967—1968 рр. на гньоздовському селищі підтвердили висновки О. М. Лявданського про одночасність могильника і селища⁸. Ці висновки дозволили остаточно відкинути гіпотезу смоленського краєзнавця Г. К. Бугославського, що захищалась також Д. А. Авдусіним⁹, про те, що ніякого поселення в Гньоздові не існувало, і що це був некрополь Смоленська, а саме місто знаходилося там же, де й тепер¹⁰.

Значення Гньоздова для давньоруської історії визначається його розміщенням на дніпровському шляху, біля волока Дніпро-Західна Двіна¹¹, функціонування якого забезпечувало просування двома варіантами шляху «з Грек у Варяги», зазначеними автором «Повісті временних літ»: з Дніпра на Ловать і з Дніпра в Західну Двіну¹². Причому, проходження через Західну Двіну передбачалося в обох випадках¹³. О. М. Лявданський вперше простежив за археологічними пам'ятками весь маршрут переходу з Дніпра у Двіну і пов'язав його початок з Гньоздовим. Першим відрізком цього шляху, на думку дослідника, була р. Ольша (Ольшанка), біля впадіння якої у Дніпро розташоване одне з городищ Гньоздовського комплексу. Як завершальну ділянку вчений визначив притоку Західної Двіни р. Касплю¹⁴. В. О. Булкін, характеризуючи особливості географічного положення Гньоздова, пише: «...Всіляке просування на захід — до Балтійського моря, Ладоги або Києва — так само, як і в зворотному напрямі — з Західної Двіни або верхів'я Дніпра, — передбачає обов'язкове і неодмінне проходження через Смоленськ (Гньоздово). Будучи географічним центром великої території, що омивається на сході водами Волги, на заході — хвилями Балтійського моря, замикається на півночі й півдні найдавнішими руськими містами Ладогою і Києвом, давній Смоленськ (Гньоздово) являв собою у X ст. «внутрішні ворота» держави, що формувалась»¹⁵.

⁶ Лявданский А. Н. Материалы для археологической карты Смоленской губернии // Тр. Смол. гос. музей (отдельный оттиск). — Смоленск, 1924. — Вып. 1. — С. 4—5; Ляпушкин И. И. Гнездо и Смоленск // Пробл. истор. феод. России. — Л., 1971. — С. 33; Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Археологические памятники Древней Руси IX—XI веков. — Л., 1978. — С. 25—27. Лівобережна частина Гньоздовського могильника розташована біля впадіння в Дніпро р. Русановки і складається з 109 курганів у 5 групах. Лявданский А. Н. Указ. соч. — С. 4, 10—11. — Табл. № 32—33.

⁷ Лявданский А. Н. Указ. соч. — С. 15, 17, 25.

⁸ Ляпушкин И. И. Исследование Гнездовского поселения // АО 1968. — М., 1969. — С. 67; Ляпушкин И. И. Гнездо и Смоленск. — С. 33—37.

⁹ Авдусин Д. А. К вопросу о первоначальном месте Смоленска // Вестн. Моск. ун-та. Серия обществ. наук. — 1953. — Вып. 3. — № 7. — С. 123—137.

¹⁰ Алексеев Л. В. Смоленская земля ... — С. 11, 139.

¹¹ Петрухин В. Я., Пушкина Т. А. Указ. соч. — С. 102.

¹² ПВД. — Ч. 1. — С. 9—10.

¹³ Авдусин Д. А. Гнездо и днепровский путь // Новое в археологии. — М., 1972. — С. 159.

¹⁴ Лявданский А. Н. Указ. соч. — С. 4, 59—60. — Прим. 1 к с. 4; Авдусин Д. А. Гнездо и днепровский путь. — С. 161.

¹⁵ Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Указ. соч. — С. 54.

Таким чином, важливі питання історії Русі про роль і початок функціонування дніпровського шляху, головним центром на якому був Київ, тісно пов'язані з питанням про початок функціонування «воріт» цього шляху — Гньоздова (найдавнішого Смоленська).

Нижня дата Гньоздова також є предметом дискусій. Один з перших дослідників цієї пам'ятки В. І. Сизов визначив час її існування IX — початком XI ст.¹⁶. Наявність тут матеріалів IX ст. рішуче заперечувались Д. А. Авдусіним, який, зокрема, зазначав, що курганів IX ст. у Гньоздові взагалі немає¹⁷. У наш час присутність у Гньоздові матеріалів IX ст. повністю доведено¹⁸. Щоправда, деякі дослідники найімовірнішою початковою датою життя давньоруського Гньоздова вважають другу половину IX ст. (Є. А. Шмідт, В. О. Булкін, Т. А. Пушкіна та ін.), інші нижню дату поселення відносять до самого початку IX ст. (І. І. Ляпушкін).

Згідно висновку Є. А. Шмідта, Гньоздовський комплекс пам'яток, датований кінцем IX — початком XI ст., виник не на зовсім пустому місці, район Гньоздова був якоюсь мірою освоєний вже у другій і третій чвертях I тис. н. е. населенням, яке займалося землеробством і скотарством. Культура цього населення, вважає Є. А. Шмідт, співпадала з культурою племен, що населяли Смоленське Подніпров'я до VIII—IX ст. н. е., тобто, ймовірно, — з тушемлінськими пам'ятками Смоленщини. Обмежена кількість зібраних дослідником матеріалів, головним чином розвідкових, не дозволила йому впевнено твердити, що поселення біля гирла р. Свинця існувало безперервно до другої половини IX ст., і що першопочаткове корінне населення, поряд з прийдшим, увійшло до складу населення Гньоздова кінця IX—X ст., «коли на місці невеликого поселення землеробів виникає торгово-ремісничє поселення»¹⁹. Саме до другої половини IX ст. Є. А. Шмідт відносить поширення вздовж берегів р. Свинця нового типу кераміки, близької до посуду роменської культури VIII—X ст. (датування за І. І. Ляпушкіним)²⁰. Одночасно дослідник вказував на присутність схожої за формою і орнаментом кераміки у смоленських довгих курганах VIII—IX ст. Здогадно до часу існування в Гньоздові цієї кераміки, що, згідно Є. А. Шмідту, з'являється тут у другій половині IX ст., відносяться й знайдені у Гньоздові бронзові трапцієподібні підвіски та серпоподібні скроневе кільце, тобто речі, також характерні для довгих курганів Смоленщини²¹.

Отже, кераміка і деякі інші матеріали Гньоздова, відомі як на решті території Смоленщини, так і на інших східно-слов'янських землях вже починаючи з VIII ст., незрозуміло чому в самому Гньоздові датуються Є. А. Шмідтом часом не раніше другої половини IX ст. Таким чином, за висновками вченого, у заселеності району Гньоздова існувала перерва приблизно з третьої чверті I тис. н. е. до другої половини IX ст.

Іншу нижню дату Гньоздовського археологічного комплексу запропоновано І. І. Ляпушкіним. Розглядаючи питання про могильник, він зосередив увагу на тих видах гньоздовських курганів, які не цікавили дослідників. Це — круглі кургани з трупоспаленнями та так звані «пусті» кургани, які, проте, як правило, мають незначні сліди поховань (перепалені кістки). І в тих, і в інших курганах трапляються фрагменти ліпного посуду²². Згідно спостереженням вченого, у круг-

¹⁶ Сизов В. И. Курганы Смоленской губернии. Вып. 1: Гнездовский могильник близ Смоленска // МАР.— 1902.— Вып. 28.— С. 4, 115, 125.

¹⁷ Авдусин Д. А. К вопросу о происхождении Смоленска ... — С. 75, 77; Авдусин Д. А. Гнездово и днепровский путь.— С. 163.

¹⁸ Алексеев Л. В. Смоленская земля ... — С. 141—142.

¹⁹ Шмидт Е. А. К вопросу о древних поселениях в Гнездове // Материалы по изучению Смоленской области.— Смоленск — Москва, 1974.— Вып. VIII.— С. 157—158.

²⁰ Там же.— С. 159.

²¹ Там же.

²² Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII—первая половина IX в.) // МИА.—1968.—№ 152.—С. 114, 115.

лих курганах з трупоспаленням широко представлена кераміка роменського типу²³. На цій підставі ним робиться висновок, що «виникнення цього могильника повинно бути віднесене не до кінця IX ст., як це вважається з моменту (початку.— Ю. П.) його дослідження й по сьогодні, а до більш ранньої пори—часу широкого розповсюдження кераміки роменського і близьких до неї типів»²⁴.

І. І. Ляпушкіна свого часу підтримали В. О. Булкін та В. А. Назаренко, які пропонували розв'язувати проблему гньоздовських поховальних пам'яток у системі типологічно близьких їм пам'яток лісової зони, що датуються VIII—IX ст.²⁵ Пізніше В. О. Булкін змінив свою думку, не наважуючись віднести появу слов'ян у Гньоздові до початку IX ст. При цьому він підкреслював, що розглянуті І. І. Ляпушкіним бідні та безінвентарні поховання з ліпною керамікою й «пусті» кургани «у більшості випадків не можуть бути датовані точніше, ніж IX?—X ст., тобто так само, як кургани аналогічних могильників Смоленщини»²⁶.

Розкопки І. І. Ляпушкіна на узбережжі р. Свинки, біля її впадіння у Дніпро, підтвердили наявність тут селища, виявленого вперше О. М. Лявданським. Знайдений матеріал, і насамперед уламки ліпної кераміки, близької роменській, переконували І. І. Ляпушкіна в тому, що виникнення поселення відноситься до часу не пізніше початку IX ст., навіть, можливо, до рубежу VIII—IX ст. У культурі гньоздовського населення цього часу вчений знаходив багато спільного із слов'янами лісостепової зони другої половини I тис. н. е.²⁷

Т. А. Пушкіна, критично оцінюючи висновки І. І. Ляпушкіна, зазначила, що в матеріалах селища, як і в курганах, переважну більшість становить гончарна кераміка, ліпна складає не більше 10—12% і датується в цілому IX—X ст. Оскільки поява гончарського кругу в Гньоздові традиційно відноситься до X ст., дослідниця робить висновок, що переважання гончарної кераміки дозволяє взяти під сумнів таку ранню початкову дату, як рубіж VIII—IX ст.²⁸

Очевидно, головною причиною, що викликала розбіжність у датуванні Гньоздовського поселення, стала неодноразово зазначена вченими значна перемішаність культурного шару селища²⁹.

Незважаючи на заперечення, викликані точкою зору І. І. Ляпушкіна, вона здається нам найобгрунтованішою.

Слушність висновків вченого підтверджують монетні знахідки. Підсумовуючи дані Т. А. Пушкіної³⁰, Г. С. Лебедев зазначає, що з 117 монет, знайдених на 1982 р. у культурному шарі селища найраніша серія (18%) — карбування VIII — початку IX ст.; «невелика кількість монет африканського карбування свідчить про участь Гньоздова у східноєвропейському монетному обігу вже на першому його етапі (до 833 р.)»³¹.

Цей висновок суперечить точці зору прибічників пізньої дати виникнення Гньоздова, в тому числі, самої Т. А. Пушкіної, яка вважає,

²³ Там же.— С. 114.

²⁴ Там же.— С. 115.

²⁵ Булкін В. А., Назаренко В. А. О поздней дате Гнездовского могильника // КСИА АН СССР.— 1971.— Вып. 125.— С. 15—16.

²⁶ Булкін В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Указ. соч.— С. 47.

²⁷ Ляпушкин И. И. Гнездово и Смоленск.— С. 37; Ляпушкин И. И. Славяне ...— С. 115—116.— Прим. 89.

²⁸ Пушкіна Т. А. Лепная керамика Гнездовского селища // Вестн. Моск. ун-та (История).— 1973.— № 3.— С. 92; Пушкіна Т. А. О Гнездовском поселении // Там же.— 1974.— № 1.— С. 88—89.

²⁹ Ляпушкин И. И. Гнездово и Смоленск.— С. 35—36; Авдусин Д. А. Гнездово и днепровский путь.— С. 165; Пушкіна Т. А. Лепная керамика ...— С. 87; Алексеев Л. В. Смоленская земля ...— С. 189.

³⁰ Пушкіна Т. А. Монетные находки Гнездова // Тез. докл. IX Всесоюзн. конф. по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии.— Тарту, 1982.— Ч. 1.— С. 192—194.

³¹ Кирпичников А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Русь и варяги (русско-скандинавские отношения домонгольского времени) // Славяне и скандинавы.— М., 1986.— С. 224.

що поселення виникло на рубежі ІХ—Х ст.³² Не просте питання про першопочаткову заселеність Центрального, тобто власне Гньоздовського городища.

Т. А. Пушкіна, посилаючись на знахідки гончарної кераміки, конкретні умови залягання якої не наводяться, датувала спорудження піщаного насипу — ядра валу городища (висотою до 2 м) часом не раніше середини Х ст. Під цей насип заходить тонкий вуглистія прошарок, який, напевно, є незначним культурним шаром³³. Виходячи з дати валу, Л. В. Алексеев припустив, що зазначений культурний шар відноситься до попередньої доби — кінця ІХ — першої половини Х ст.³⁴. Цей висновок збігається з думкою Т. А. Пушкіної про те, що від рубежу ІХ—Х ст. до середини Х ст. населення Гньоздова зосереджувалося на Центральному городищі, «де в нижніх шарах ліпна кераміка становить до 85% (заповнення ям), тоді як на рівні наземної будівлі, досліджений у південно-західній частині городища, вміст її визначається у 40—38%»³⁵.

Деяко відмінні висновки про час початкової заселеності Центрального городища напрошуються з результатів розкопок у південно-західному куті городища 1940 р. Нижня зона культурного шару городища, подекуди відділена від верхньої (Х ст.) піщаними прошарками, мала вуглистія колір і була найпотужнішою серед шарів (0,9 м). Тут простежено обриси житла, що загинуло від пожежі³⁶. На підставі описів і фотографій ліпної кераміки з житла Є. А. Шмідт дійшов висновку, що в нижніх горизонтах Гньоздовського городища були знайдені фрагменти посуду, що відповідав кераміці середини — третьої чверті І тис. н. е.³⁷, яка, очевидно, належала балтам. Останні згодом увійшли до складу кривичів як субстратний елемент. Отже, нижній горизонт Центрального городища мав дату набагато давнішу, ніж рубіж ІХ—Х ст.

Стратиграфічно близьку картину відкрито розкопками 1978 р. У закладеному біля підніжжя валу розкопів виявлено поставлену на матерік будівлю, що також згоріла. В ній знайдено численні фрагменти ліпної кераміки, шлаки (як і в попередньому випадку), бронзові трапецієподібні підвіски, золотоскляну пронизку, кулеподібний бубонець із хрестоподібною проріззю. Шар піску відділяв будівлю від залишків наземної, ймовірно, зрубної, будівлі верхнього горизонту³⁸. Дати матеріалів авторами розкопок не наводяться, хоча відомо, що такі речі, як, наприклад, трапецієподібні підвіски і скляні намистини мали широкі хронологічні рамки³⁹.

Необхідно також назвати дати монет, зустрінутих під час розкопок на городищі. У 1953 р. тут знайдено кілька аббасидських монет: дирхем першої чверті ІХ ст. (місце карбування обрізане); ал-Махді, Мадінат ас Салам, 777/78 (обрізана); ал-Махді, Мадінат ас Салам, 776/77; ал-Куфа, 763/64 (край зламаний)⁴⁰. Щодо дати супровідних матеріалів і стану культурних нашарувань, де знайдено монети, сказати що-небудь важко хоча б тому, що автор розкопок Д. А. Авдусін рішуче наполягав на тому, що ним виявлено залишки курганів, а культурного шару поселення ІХ—Х ст. і раніше взагалі не існувало⁴¹.

³² Пушкіна Т. А. Монетные находки ... — С. 193.

³³ Пушкіна Т. А. Гнездовское поселение в истории Смоленского Поднепровья (ІХ—ХІ вв.).— Автореф ... канд. дис. — М., 1974.— С. 7—8.

³⁴ Алексеев Л. В. О древнем Смоленске.— С. 85.

³⁵ Пушкіна Т. А. О Гнездовском поселении.— С. 90.

³⁶ Андреев Н. А., Милонов Н. П. Раскопки на Гнездовском городище в 1940 г. // КСИИМК.— Вып. 11.— С. 28.

³⁷ Шмідт Е. А. Указ. соч.— С. 156—157.

³⁸ Авдусин Д. А., Каменецкая Е. В., Пушкіна Т. А. Раскопки в Гнездове // АО 1978.— М., 1979.— С. 49.

³⁹ Пушкіна Т. А. Лепная керамика ... — С. 92.

⁴⁰ Кропоткин В. В. Новые находки сасанидских и куфических монет в Восточной Европе // Нумизматика и эпиграфика.— М., 1971.— Т. 9.— С. 85.

⁴¹ Авдусин Д. А. Раскопки гнездовских городищ в 1953 году // Вестн. Моск. ун-та (Серия обществ. наук).— 1953.— Вып. 4.— № 11.— С. 111—117.

Якщо виходити з погляду на Гньоздово, як першопочатковий Смоленськ, то висновок вчених щодо виникнення Гньоздова, зокрема городища, на рубежі IX—X ст. суперечить даним літопису. Град, до якого приходять Олег на початку 80-х років IX ст., очевидно, виник задовго до цієї події. Існування Смоленська, як града кривичів, зафіксовано етногеографічним вступом «Повісті временних літ», який датується першою половиною IX ст.⁴² Дані археологічного дослідження селища, незважаючи на їх фрагментарність, дозволяють віднести виникнення слов'янського поселення у Гньоздові принаймні не пізніше, ніж до початку IX ст. Очевидно, синхронним селищу було і городище.

Приблизник пізньої дати виникнення Гньоздова В. О. Булкін пов'язує початок життя поселення з приходом норманнів. Згідно висновку цього дослідника, перші поховання в Гньоздові вихідців з Північної Європи і Скандинавії відносяться до другої половини IX ст.⁴³ Нове населення Гньоздова, що змінило балтів, з'являється тут близько середини IX ст.: нечисленні військові загопи, головним чином скандинавського походження, осідають на березі Дніпра біля гирла р. Свинки⁴⁴. Слов'янське населення, на думку вченого, виступає як активна соціальна сила вже у першій половині X ст.⁴⁵

В. О. Булкін робить і ряд інших нетрадиційних висновків щодо ролі Гньоздова в історії Верхнього Подніпров'я. Розглянемо їх докладніше.

Звичайно розквіт торгово-ремісничого поселення у Гньоздові пов'язують з функціонуванням шляху «з Варяг у Греки». Інша точка зору належить В. О. Булкіну. Він вважає розташування Гньоздова не самим зручним на шляху «з Варяг у Греки», відмічаючи існування більш прямого волока з Двіни у Дніпро, приблизно за 100 км від Гньоздова вниз по Дніпру. З таких самих позицій, на думку вченого, важко пояснити й інше: «...Як виявляється,— пише він,— поселення з такими яскраво вираженими ранньоміськими рисами, зобов'язане своїм походженням і розквітом шляху «з Варяг у Греки» (шляху, який одержує особливу значимість з другої половини X ст. і активно функціонує довгий час) раптом, на початку XI ст., тобто в період бурхливого процесу містоутворення на Русі, переживає найсильнішу кризу і, не «дотягнувши» до середньовічного міста, перетворюється на рядове поселення!»⁴⁶. Виходячи з цих міркувань, В. О. Булкін висловив припущення, що стимулюючу роль у житті Гньоздова мав не шлях «з Варяг у Греки», а шлях Західна Двіна — Дніпро — Ока — Волга. «Західний напрям, на відміну від північного (по Ловаті й Волхову), забезпечував більш короткий і прямий зв'язок Гньоздова з країнами узбережжя Балтійського моря, східний — виходив до волзької магістралі і з'єднував Гньоздово з центрами східної торгівлі»⁴⁷.

Наведені висновки В. О. Булкіна викликають ряд заперечень. Перше з них стосується датування початкового етапу життя Гньоздова другою половиною — кінцем IX ст. Як зазначалося, монетні знахідки насамперед, свідчать, що ця дата не пізніша, ніж перша чверть IX ст. Не можна також погодитися з тим, що у Гньоздові балтське населення змінюють норманни. Критикуючи В. О. Булкіна, Л. В. Алексеев справедливо посилається на свідчення «Повісті временних літ» (які датують першою половиною IX ст.) відносно того, що Смоленськ, тобто Гньоздово,— є містом кривичів⁴⁸. Очевидно, про те, що слов'янське населення на цій території передувало норманнам, свідчить і сама назва «кривичи», що походить від імені місцевого литовського бога

⁴² Развитие этнического самосознания ... — С. 97—98.

⁴³ Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Указ. соч.— С. 47.

⁴⁴ Там же.— С. 49.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же.— С. 52.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Алексеев Л. В. Смоленская земля ... — С. 187.

Криве, Кривейте⁴⁹ і вказує на співіснування тут двох етносів ще до другої половини IX ст.⁵⁰, ознаменованої появою скандинавського етнічного елементу. Останній саме з цього часу чітко виділяється за даними літопису і археології. Таким чином, як зазначав Л. В. Алексеев, прибулі у Гньоздово скандинави могли оселитися лише біля міста, яке вже існувало⁵¹.

Щодо висновків В. О. Булкіна про роль Гньоздова на річкових шляхах, насамперед привертає увагу одна неточність. Дослідник пише, що розквіт дніпровського шляху, нібито одночасний занепаду Гньоздова, припадає тільки на другу половину X ст. Але автор явно не враховує дані літопису про русько-візантійські торгові угоди X ст., перший з яких (911 р.) передував похід Олега 907 р. за участю північних племен, зокрема словенів та кривичів. Розвитку русько-візантійської торгівлі з початку X ст. сприяло, до того ж, загальне економічне піднесення Візантії⁵². Очевидно, саме з початку X ст. активізуються всі сфери життя у Гньоздові.

Згідно висновку В. О. Булкіна у другій половині IX ст. Гньоздово визначилося як регулюючий центр нового торгового шляху Ока — Верхній Дніпро — Західна Двіна⁵³. Отже, на думку вченого скандинави, що прийшли у Гньоздово в другій половині IX ст., відразу ж активно включились у торгівлю із Сходом. Проте, якщо вважати Гньоздово відпочатково скандинавським центром, як це робить В. О. Булкін, незрозуміло, яка була необхідність знову прокладати норманнам нелегкий шлях з виходом на Волгу, якщо такий вже успішно функціонував приблизно з кінця VIII ст. через Ладугу⁵⁴, причому робити це через землі у верхів'ї Оки, населені войовничими в'ятичами. Те, що останні навряд чи стали б пропускати через свою територію озброєні чужоземні загони, здається, знаходить підтвердження у відсутності на Верхній Оці будь-яких скандинавських археологічних матеріалів⁵⁵.

Гадаємо, що Гньоздовське поселення, що виникло насамперед як слов'янське, пов'язане із Середнім Подніпров'ям і його центром Києвом, не потребувало, принаймні у IX ст., прокладення шляху на Схід через Оку, оскільки надходження на Верхній Дніпро арабських монет і художніх виробів могло здійснюватися через Подніпров'я та Київ. По розповсюдженню знахідок арабських монет І. І. Ляпушкін простежив південно-східний шлях, що пов'язував слов'ян Східної Європи з Хозарією у VIII—IX ст. Починаючись від гирла Дону він розгалужувався на два напрями: перший ішов на північ по Дону, другий — по Сіверському Дінцю та його притоках і далі по лівих притоках Дніпра вгору по Дніпру до Смоленська. Крім того, дослідник не виключав, що частина монет цим південно-східним шляхом через басейни верхньої течії Дону, Сіверського Дінця і верхів'я Сейму та його праві притоки могла потрапляти і до басейну верхньої течії Оки⁵⁶. Свідчення

⁴⁹ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982. — С. 239, 332.

⁵⁰ В останній чверті I тис. н. е. у районі Смоленського Подніпров'я і Подвіння відбувається розселення слов'янських груп населення, які, зливаючись із залишками балтського населення, утворюють племінний союз кривичів. Шмидт Е. А. К вопросу об этническом составе населения Смоленского Поднепровья и Подвинья в IX—X вв. // Тр. V Междунар. конгр. археологов-славистов. Киев, 18—25 сент. 1985 г. — К., 1988. — С. 323.

⁵¹ Алексеев Л. В. Смоленская земля ... — С. 187.

⁵² Курбатов Г. Л. Византия и Русь в IX—X вв. (некоторые аспекты социально-экономических отношений) // Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы (Славяно-русские древности: Вып. 1). — Л., 1988. — С. 226, 227.

⁵³ Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Указ. соч. — С. 144.

⁵⁴ Киришчиков А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Указ. соч. — С. 219.

⁵⁵ Алексеев Л. В. Смоленская земля ... — С. 187; Никольская Т. Н. Земля Вятичей: К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX—XIII вв. — М., 1981. — 296 с.

⁵⁶ Ляпушкин И. И. Славяне ... — С. 152. Згідно висновку вченого, болгари відіграють помітну роль у стосунках між слов'янами і південно-східним світом лише з кінця IX ст., коли між слов'янами Лісостепу й Хозарією врізались кочовики печеніги (Там же. — С. 152, 153).

арабського автора Ібн Хордадбега, яке датується 40-и роками IX ст., вказує на два маршрути руських купців — по Дону та до «Румського моря»⁵⁷, тобто до Чорного моря по Дніпру.

Зазначимо, що автори спільної монографії, до якої відносяться вищенаведені висловлювання В. О. Булкіна, визнають шлях по Дону головним джерелом проникнення куфичних монет на південь Русі: «...Частина монет з Дону надходила у басейн середнього Дніпра, а частина у Пооччя, звідти через Володимиро-Суздальське опілля на Волгу в район Ярославля»⁵⁸, нічого не говорячи про можливість проникнення куфичних монет уверх по Дніпру на територію Гньоздова.

Наявність у Гньоздові арабських монет раннього періоду обігу (до 833 р.) ще не є свідченням того, що цей населений пункт вже виступав як посередник у європейській торгівлі. На думку В. Л. Яніна, першопричиною виникнення європейсько-арабської торгівлі була потреба у срібній монеті та срібній сировині насамперед самого населення Східної Європи⁵⁹. З цієї точки зору, напевно, початкове Гньоздовське поселення мало чим різнилося за своїм характером від дещо синхронного йому Новотроїцького городища на правому березі р. Псла, з яким його порівнюють дослідники на підставі подібності кераміки й деяких ювелірних виробів⁶⁰, і де також було знайдено ряд арабських монет, найпізніша з яких — карбування 833 р.⁶¹

У той же час, східні монети раннього періоду обігу в незначній кількості зустрічались на землях Скандинавії й балтійських слов'ян⁶². Чи можливо, що якоюсь мірою вже тоді Гньоздово, незалежно від Ладogi, — через Західну Двіну, було пов'язане з Балтикою, беручи участь у транс'європейських економічних зв'язках?

Відповідаючи на це питання, необхідно звернути увагу на писемне свідчення, що характеризує міжнародні зв'язки Русі на чолі з Києвом у 30-і роки IX ст. Це — згадування Бертинської хроніки єпископа Пруденція під 839 р. про посольство хакана росів⁶³. Джерело повідомляє, що послы хакана (шведи за походженням), направлені до Візантії, повертались у його столицю (Київ), не звичайним шляхом (з Чорного моря угору по Дніпру), а круглим — із зупинкою в столиці Франкської держави — Інгельгеймі. Далі вони, напевно, збирались пройти у Балтійське море, а звідти одним з можливих варіантів шляху — або волховсько-дніпровським, або, найімовірніше, коротшим, — двінсько-дніпровським, розраховували спуститись до Києва. Обидва варіанти передбачали проходження Гньоздова, що стояло на волоці Західна Двіна — Дніпро. Така побудова із залученням даних Бертинської хроніки схиляє до думки, що на час зазначеного посольства шлях, що з'єднував Балтику з Чорним морем по Дніпру вже функціонував і певну роль на ньому відігравало Гньоздово, що поступово включалось у транс'європейські економічні зв'язки. Хоча справжній розквіт цієї функції Гньоздова припадає, за даними археології, на 920—950 рр.⁶⁴

Друге питання, яке виникає на основі даних Бертинської хроніки — з'ясування того, як відбулося встановлення зв'язків Гньоздова з неслов'янським світом північного узбережжя Балтики. Послами руського хакана виступають бувалі у морських походах і міжнародних

⁵⁷ ПИКГ.— Л., 1936.— С. 25.

⁵⁸ Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Указ. соч.— С. 144.

⁵⁹ Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья (домонгольский период).— М., 1956.— С. 90.

⁶⁰ Ляпушкин И. И. Славяне ... — С. 116.— Прим. 89; Пушкина Т. А. Височные кольца Гнездовского комплекса // Тр. V Междун. конгр. слав. археологии (Киев. 18—25 сент. 1985 г.)— М., 1987.— Вып. 16.— Т. 3.— С. 56.

⁶¹ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое // МИА.— 1958.— № 74.— С. 182. Характеристика соціального вигляду Новотроїцького городища див. на с. 211—226.

⁶² Янин В. Л. Денежно-весовые системы ... — С. 89.

⁶³ ПИКГ.— С. 23—24; Сахаров А. Н. Дипломатия древней Руси. IX — первая половина X в.— М., 1980.— С. 36—46.

⁶⁴ Кирпичников А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Указ. соч.— С. 224.

справах шведи (свеї). Г. С. Лебедев констатував, що участь норманнів у перших зовнішньополітичних акціях Давньоруської держави (наприклад, зазначене посольство) свідчить про їх зацікавленість в ситуації у Східній Європі першої половини IX ст.⁶⁵

Отже, у пошуках того, ким здійснювалося налагодження зв'язків Гньоздова із Скандинавією найприродніше звернутися до вихідців з останньої. Наймаючись на службу в східно-слов'янських землях, вони могли стати об'єднуючою ланкою двох європейських регіонів. У цей самий час, як зазначалося, перші варязькі поховання в Гньоздові вчені датують другою половиною IX ст. Матеріали скандинавського походження відсутні до кінця IX ст. й у некрополі Києва⁶⁶. Цей факт, поряд із свідченням Бертинської хроніки про те, що свеї знаходилися на Русі вже у 30-і роки IX ст., не можна пояснити інакше, ніж втратою норманнами зовнішніх етнічних ознак, насамперед через нечисленність їх контингенту.

Очевидно, роль норманнів у прокладенні шляху «з Варяг у Греки» не слід переоцінювати. Г. С. Лебедев, досліджуючи проблему давньорусько-скандинавських відносин, зазначає, що даний шлях «як особлива транспортна система у північних джерелах не відбився: шлях цей — явище східно-європейське, норманни познайомилися з ним, коли він вже склався як центральна державна магістраль»⁶⁷.

Напевно, освоєння східними слов'янами верхньої дільниці майбутнього шляху «з Варяг у Греки» відбувалося ще в процесі колонізації населенням Середнього Подніпров'я земель, зайнятих балтами і угрофінами, в результаті чого до середини IX ст. верхів'я Дніпра і Волхов були зайняті слов'янами⁶⁸. Згідно думки Г. С. Лебедева, В. О. Булкина і В. А. Назаренка, висловленої ними свого часу у спільній публікації, «принаймні до IX ст. слов'яни вийшли до Дніпро-Двінського межиріччя в районі Гньоздова»⁶⁹.

Показником результативності процесів розселення слов'ян може служити давній Полоцьк. На місці Полоцька слов'янське поселення виникло у VIII—IX ст.⁷⁰ Для датування укріплень початкового валу Полоцького городища Г. В. Штихов вказує на знахідку середнього розміру ліпного горщика з плічками VIII—IX ст., типового для культури довгих курганів, що вважаються більшістю вчених поховальними пам'ятками кривичів⁷¹. Цей горщик подібний за пропорціями до деяких екземплярів кераміки з Новотроїцького городища, що належить до роменської культури⁷².

Можливо, Гньоздово, завдяки своєрідному географічному положенню, й повинно було стати значним базовим центром слов'янського розселення на території Верхнього Подніпров'я і Подвіння та, напевно, в районі Поволхов'я.

Важливим моментом є те, що дане розселення в іншоетнічному середовищі, як і подальше (X—XI ст.⁷³), не могло бути мирним, подібно до вимушеного відходу слов'ян з батьківщини в результаті утиску кочовиків⁷⁴. Тому, від часу зайняття ключових точок майбутньої «верхньої Русі» озброєним слов'янським населенням і до відносної стабіль-

⁶⁵ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе.— Л., 1985.— С. 190—191.

⁶⁶ Киричников А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Указ. соч.— С. 231.

⁶⁷ Лебедев Г. С. Указ. соч.— С. 198.

⁶⁸ Авдусин Д. А. Происхождение древнерусских городов (по археологическим данным) // ВИ.— 1980.— № 12.— С. 34.

⁶⁹ Лебедев Г. С., Булкин В. А., Назаренко В. А. Древнерусские памятники бассейна р. Каспли и Путь из варяг в греки (по материалам Смоленской археологической экспедиции 1966 г.) // Вестн. Лен. ун-та. История, язык. литература.— 1975.— Вып. 3.— № 14.— С. 168.

⁷⁰ Алексеев Л. В. Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX—XIII вв.— М., 1968.— С. 134.

⁷¹ Штихов Г. В. Древний Полоцк (IX—XIII вв.).— Минск, 1975.— С. 24—26.— Рис. 13.

⁷² Ляпушкин И. И. Городище Новотроїцкое.— С. 139.— Рис. 91: 5, 6.

⁷³ Лебедев Г. С., Булкин В. А., Назаренко В. А. Указ. соч.— С. 168.

⁷⁴ Авдусин Д. А. Происхождение ... — С. 34.

зації тут обстановки, проникнення сюди норманнів могло бути лише обмеженим.

У свою чергу, налагодження річкових комунікацій давало варягам можливість здійснювати набіги на північні території східних слов'ян для одержання данини-відкупку: «Имаху дань варязи изъ заморья на чюди и на словѣнех, на мери и на всѣхъ, кривичѣхъ» (ПВЛ під 6367 (859) р.)⁷⁵. Очевидно, в цьому контексті заслуговує на увагу думка Б. О. Рибаківа, що князі Києва, давнього хазяїна Дніпра, змушені були вжити заходів проти просування заморських воїнів на південь Русі. Вчений вважає, що з цією метою київські князі на шляху варягів поставили кілька застав. Б. О. Рибаків пише, що поряд з Полоцьком, що перекривав Двіну, Русою і Новгородом біля оз. Ільмень, такою заставою був і Гньоздовський Смоленськ, який закривав початок дніпровського шляху⁷⁶. Слід додати, що принаймні в останньому випадку можна говорити про відповідне використання вже існуючого слов'янського поселення.

Очевидно, ці заходи успіху не мали. Для того, щоб захистити місцеve населення від набігів, була потрібна постійна присутність князя і воїнів. 6367 (867) р. словени, меря і кривичі, відмовивши варягам у данині, виганяють їх за море і починають шукати силу, яка б могла очолити утворений антиварязький союз. Обговорювались різні варіанти. Пропонувалося запросити князя від хозар, полян, варягів і навіть від подунайських слов'ян. Вибір припав на варязького князя Рюрика, що своєрідно вирішувало проблему відсічі неорганізованих нападів його співвітчизників. 870 р. він прибуває у Новгород⁷⁷.

Зрозуміло, що Київ не міг бути задоволений таким вибором. В Никонівському літопису під 6373 (873) р., за повідомленням про роздачу Рюриком Полоцька, Ростова й Білоозера своїм мужам, читаємо: «...Воеваша Аскольдъ и Диръ Полочанъ и много зла створиша»⁷⁸. Цю війну вчені вважають відповіддю Києва на захоплення Полоцька норманнами, яке порушило зв'язок по магістралі, що пов'язувала Київ з Балтійським морем⁷⁹. Б. О. Рибаків ставить цю подію в один ряд з походом Аскольда на кривичів, згадуваним у В. М. Татищеві під 6375 (за Б. О. Рибаківим — 875) р.: «Ходи же (Аскольд.— Ю. П.) и на кривичи, и тех победы»⁸⁰. Аналізуючи мету вказаних кампаній 873 та 875 рр., Б. О. Рибаків пише: «Полочани вже входили раніше до складу Русі, і війна з ними після прийняття ними рюрикова мужа була подиктована намаганням Києва повернути свої володіння на Західній Двіні. Війна з союзом Кривичів була зумовлена стратегічною важливістю Смоленська, що стояв на тому місці, де починалися волоки з Дніпра у Ловать. Це була війна за Дніпро, за те, щоб шлях «з Грек у Варяги» не став шляхом «з Варяг у Греки»⁸¹.

В цілому поділяючи думку, згідно якій активність варягів у стратегічно важливих для Києва районах була головною причиною походів 873 та 875 рр., звернемо увагу на свідчення літописів, що бойові дії велись, у першому випадку, проти самих полочан, а в другому — проти кривичів. Отже, точно дотримуючись літописних текстів, доходимо висновку, що дії супротивної Києву сторони повинні були очолюватись кривичською племінною знаттю.

На прикладі взаємовідносин Києва з древлянами у пізніший час бачимо прагнення племінної верхівки до самостійності. Залежність ви-

⁷⁵ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 18.

⁷⁶ Рибаків Б. А. Киевская Русь ... — С. 309, 310.

⁷⁷ Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновской летописью // ПСРЛ. — 1862.— Т. 9.— С. 8—9. Тут і далі дати подано за Б. О. Рибаківим. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи.— М., 1963.— С. 170—171.

⁷⁸ ПСРЛ.— Т. 9.— С. 9.

⁷⁹ Рибаків Б. А. Древняя Русь ... — С. 172; Алексеев Л. В. Полоцкая земля ... — С. 237—238; Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Указ. соч.— С. 58.

⁸⁰ Татищев В. Н. История Российская.— М.— Л.— 1963.— Т. 2.— С. 33; Рибаків Б. А. Древняя Русь ... — С. 171.— Прим. 34.

⁸¹ Рибаків Б. А. Киевская Русь ... — С. 309.

ражалася, насамперед, у сплачуванні данини. Можна припустити, що у подібній підпорядкованості Києву вже за часів Аскольда, а можливо й раніше, перебували й кривичі. Б. О. Рибаків, реконструюючи систему державного полюддя і вказуючи на Смоленськ як на найвіддаленіший і зворотний пункт княжого об'їзду, підкреслював, що слід «поширювати уявлення про нього і на більш ранній час (до самого рубежу VIII—IX ст.) ...»⁸². Згідно висновку вченого, «порушення домовленості з Києвом могло призвести до того, що полюддя перетворилося б у похід проти того або іншого племінного союзу»⁸³. Можливо, саме такі походи з метою відновлення данини і були здійснені Аскольдом на полочан і кривичів у 873 та 875 рр.

У свою чергу, дані літопису й археології свідчать, що намагання кривичів вийти з-під контролю Києва за часом співпадає із зростанням присутності норманнів. Насвєно, мета кривичької знаті й варягів була спільною — відірвати від Києва землі Подніпров'я та Подвіння, населені кривичами. Для цього часу такий слов'яно-варязький союз вже не може вважатися випадковим. Племінна верхівка могла знайти спільну мову із норманнами, використовуючи їх як дружинників, насамперед, для феодального поневолення своїх же одноплемінників — кривичів. Ймовірно налагоджувались і родинні зв'язки.

Питання родинних контактів, вважаємо, мало значення і для власне кривичького середовища. Великий племінний союз кривичів займав території «на верхь Волги, и на верхь Двины и на верхь Днѣпра»⁸⁴. Археологічно виділяються дві значні групи кривичів: смоленсько-полоцькі й псковські⁸⁵. Напевно, між ними повинні були існувати прямі сімейні стосунки, особливо між представниками знаті, що зміцнювало племінний союз. На нашу думку, псковські кривичі у той час були більше пов'язані з варягами, і не могли не впливати на родичів у Полоцьку і Смоленську.

Ми вважаємо, що існувала ще одна причина намагань полоцько-смоленських кривичів вирватися з-під влади Києва — економічна. Згідно з висновком Б. О. Рибаків, до Смоленська на користь Києва сходилася данина із всього кривичького племінного союзу⁸⁶. Можливо, опинившись у стані політичної розірваності між Новгородом і Києвом, кривичі постали перед необхідністю одночасно виплачувати дві данини.

Отже, Смоленськ — кривичький племінний центр, судячи з усього, стояв на кордоні двох сфер впливу. Причому, саме місто все більше відходило від Києва туди, де на той час знаходилась більша частина кривичів. Їх об'єднанню заважала загальна роздрібненість Русі між аскольдовим Києвом і рюриковим Новгородом.

Цьому становищу поклав край похід князя Олега 882 р.: «Поиде Олегъ, поимъ воя многи, варяги, чюдъ, словѣни, мерю, весь, кривичи, и приде къ Смоленску съкривичи, и прия градъ...»⁸⁷. Привертає увагу, що за літописом, Олег «прия» Смоленськ, а не «взя» його, як, наприклад, Любеч. М. М. Карамзін свого часу дійшов висновку, що мирній здачі Смоленська могли сприяти одноплемінники смоленських кривичів у війську Олега⁸⁸. Саме мирна передача міста Олегу була цілком логічним наслідком реконструйованих вище моментів. Відновлення єдності Русі почалося з возз'єднання кривичів.

⁸² Там же.— С. 318.

⁸³ Там же.— С. 325.

⁸⁴ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 13.

⁸⁵ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 53, 158—169.

⁸⁶ Рыбаков Б. А. Киевская Русь ... — С. 325.

⁸⁷ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 20.

⁸⁸ Карамзин Н. М. История государства Российского в 12-ти т.— М., 1989.— Т. 1.— С. 99, 247.— Прим. 292. На роль кривичів у здобутті Олегом Смоленська вказував також П. В. Голубовський (История Смоленской земли до начала XV ст.— К., 1895.— С. 47), хоча трактував її не зовсім вірно (Авдусин Д. А. К вопросу о происхождении Смоленска ... — С. 65.— Прим. 13); Там же.— С. 65; Мавродин В. В., Фроянов И. Я. «Старцы градские» на Руси X в. // Культура средневековой Руси.— Л., 1974.— С. 31.

Ю. Г. Писаренко

ДИСКУССИОННЫЕ ВОПРОСЫ РАННЕЙ ИСТОРИИ СМОЛЕНСКА (К ПРОБЛЕМЕ КИЕВО-СМОЛЕНСКИХ ОТНОШЕНИЙ IX—XIII ВВ.)

Рассматриваются спорные вопросы ранней истории Смоленска, представляющие важность в контексте темы киево-смоленских отношений, а также истории пути «из Варяг в Греки» — главной государственной магистрали Руси.

Несмотря на узость и противоречивость источников, можно сделать следующие выводы о начальной истории Смоленска. Древнейший Смоленск существовал на месте Гнездовского археологического комплекса. По наличию керамики, сходной с роменской, и арабских монет первого периода обращения его возникновение может быть отнесено приблизительно к началу IX в. Центр славянской колонизации Гнездово—Смоленск в дальнейшем становится племенным центром кривичей и важнейшим пунктом, контролирующим верхний участок пути «из Варяг в Греки». Мнение о том, что Гнездово было основано норманнами во второй половине IX в. с целью продвижения на Волгу — неубедительно.

С появлением Рюрика в Новгороде в 870 г. территории кривичского племенного союза начинают выходить из-под власти Киева. Киевский князь Аскольд отстаивает свои позиции в Верхнем Поднепровье и Подвинье. Главным предметом борьбы между Новгородом и Киевом, вероятно, становится стратегически важный Смоленск. Мирная передача Смоленска Олегу в 882 г. завершила воссоединение племенного союза кривичей и знаменовала начало объединения Руси.

Yu. G. Pisarenko

DISPUTABLE PROBLEMS OF THE EARLY HISTORY OF SMOLENSK (ON THE PROBLEM OF KIEV-SMOLENSK RELATIONS OF THE 9th-13th CENTURIES)

Disputable problems of the early history of Smolensk are considered which are important in the context of the subject of Kiev-Smolensk relations as well as the history of the path «from Varangians to Greeks», the basic state main of the Rus.

Notwithstanding the narrowness and discrepancy of sources, the following conclusions about the initial history of Smolensk may be drawn. The oldest Smolensk existed in the place of Gnezdovian archaeological complex. The origin of the latter may be referred approximately to the beginning of the 9th cent., which is shown by pottery similar to the Romny one and Arabian coins of the first period of circulation. The centre of Slavonic colonization Gnezdovo-Smolensk became later a tribal centre of Krivichi and the most important point controlling the upper section of the path «from Varangians to Greeks». The opinion that Gnezdovo was founded by Northmans in the second half of the 9th century with the aim to move towards the Volga is unconvincing.

When Rurik appeared in Novgorod in 870 the territories of the krivichi tribal union left the Kiev's dominion. Kiev Prince Askold upheld his own stands in the Upper Dnieper area and the Dvina area. Strategically important Smolensk had probably become the main object of struggle between Novgorod and Kiev. Peaceful transfer of Smolensk to Oleg in 882 completed reunification of the tribal union of krivichi and signified an onset of the Rus unification.

Одержано 20.08.90